

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालको प्रशासन दिग्दर्शन

-हरिराम जोशी

नेपालको इतिहासको प्रारूपसंगै नेपालको प्रशासनिक गतिविधिको बारे पनि धेरै कुरा थाहा पाउन सकिन्छ। प्राचीन कालदेखि नै नेपालमा राजतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था कायम भएको थियो। नेपालका अधिकांश वंशावलीहरूको अध्ययनमा नेपालमा सर्वप्रथम शासन गर्ने वंश गोपाल वंश रहेको छ। गोपालराज, कर्क पैट्रिक, राइट आदि सबै वंशावलीहरूले गोपाल वंशको जम्मा आठ पुस्तासम्म शासन चलाएको कुरा उल्लेख छन्। यो गोपाल वंशको नामको प्राप्तिले नेपालको इतिहासमा सर्वप्रथम वैदिक वैष्णव धर्मको प्रभाव दृष्टिगोचर हुन्छ। किनभने ऋग्वेदमा विष्णु गोपा नामले विख्यात छ। फेरि, ऋग्वेदमा राजा गोपा जनस्यनामले पुकारिन्छ जसको अर्थ छ दुनियाँका रक्षक। यसरी नेपालको इतिहासको उषाकालदेखि नै राजालाई दैववत् मान्ने परम्परा चल्दै आएको कुरा जानिन्छ।

गोपाल वंशको पछि आभीरवंशले नेपालमा शासन चलाएको देखिए तापनि नेपालको प्रशासनिक गतिविधिको बढ्ता ज्ञान हामीलाई किरातकालदेखि को प्राप्त हुन्छ। किरातीहरू खाली लडाका मात्र थिएनन्। वरन् तिनीहरू एक योग्य शासनको प्रतिपादक पनि रहेका थिए। तिनीहरूको शासनमा स्त्री एवं पुरुषमा समानताको वर्तव थियो। लडाईँमा जौदातक स्त्रीहरू पुरुषका सहगामिनी बन्थे। यस तथ्यको पत्तो निम्न पंक्तिबाट हुन्छ।

“स्त्रीयो हि दासमायुधानि चक्रे
कि मा करन्नवला अस्य सेजाः।

अन्तर्हाख्यदुभे अरय धे

अथोप प्रैयुधये दस्युमिन्द्रः ॥९॥”

- ऋ ५।३०

अर्थात्- “दासले स्त्रीहरूलाई सैनिक गराए, यिनको अत्रला सेनाले मेरो के गर्न सक्छ? इन्द्रका यी दुई स्वर प्रसिद्ध भए। तब दाससंग लड्न अगाडि बढे।” यस तथ्यलाई किरात स्त्रीहरूको स्वभावले पनि पुष्टि गर्दछ। यसरी आधुनिक युग तक पनि सभ्य कहलिएका यूरोपेली मुलुकहरूमा नारी माथि असमान व्यवहार गरिएको प्रमाण प्राप्त भएको छ त संसारकै लागि किरात प्रशासनको यो एक महत्त्वपूर्ण देन अवश्य मान्न सकिन्छ।

फेरि, किरात प्रशासन पञ्चायती व्यवस्थामा आधारित थियो। यस बारे थाहा लिने कुनै ठोस ऐतिहासिक प्रमाण अहिले प्राप्त नभए तापनि किरातीहरूमा प्रचलित विभिन्न शब्द तथा जनश्रुतिहरूले यसलाई प्रमाणित गरेका छन्। नारदमुनी थुलुङ्गद्वारा लिखित किरात समाजमा पञ्चायती परम्परा विषयक लेखहरूको अध्ययनमा यस कुराको स्पष्ट जानकारी मिल्छ।

किरात प्रशासनले नेपालको आर्थिक प्रशासनमा पनि पूरा ध्यान दिएका थिए। त्यस समय नेपालको आर्थिक समुन्नति यथेष्ट मात्रामा भएको पाइएबाट उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ। चतुर्थ शताब्दी ई. पू. को कौटिल्य विरचित अर्थशास्त्र तथा छैठौँ शताब्दी ई. तिर आचार्य जिनमित्रद्वारा रचित मूलसर्वास्तिवाद विनय ग्रन्थबाट पूर्व प्राचीनकालीन नेपालमा उद्योग एवं वेपारको राम्रो समुन्नति रहेको कुरा चाल पाइन्छ। कौटिल्यले नेपालमा तयार भएको राडिको वेपार पाटलीपुत्रमा हुने कुराको उल्लेख गरेको छ।

“अष्टप्लोतिसडधात्या कृष्णा भिङ्गसी वर्षवारणम्,
अपसारक इति नेपालकम्।”

-अर्थशास्त्र, २ अधिकरण, ११ अध्याय २९ प्रकरण, त्यस्तै जिनमित्र रचित उक्त मूल सर्वास्तिवाद विनय ग्रन्थले छैठौं शताब्दी ई. पू. तिर श्रावस्तिका वेपारीहरूको नेपालमा वेपारीक कार्यको लागि आवतजावत रहेको कुरा उल्लेख छ। यसरी त्यस समय नेपालको वेपार सुदूर भारतका इलाकाहरूसम्म फैलिएको ऐतिहासिक सामग्रीहरूले प्रस्तुत गरेबाट पूर्व प्राचीन कालदेखि नै नेपाल एक औद्योगिक साथै वेपारीक मुलुक रहेको कुरा स्पष्ट दर्शाएको छ। औ त्यस समय नेपाल एक व्यापारीक केन्द्रको रूपमा रहेको कुरा प्रमाणित गरेको छ। फेरि, यहाँ त्यस समय वेपारी-हरूको आवतजावतको प्रचुरता हुनुको साथै मगधसम्राट अजात शत्रुद्वारा धपिएका लिच्छवि, शाक्य, वज्जि आदि विभिन्न जातिहरूको प्रवेश तथा विस्तार-विस्तार तिनीहरूको आपसी सम्मोक्षणले एक भिन्नै जातिको सिर्जनाको साथै संस्कृतिको उदय भएर यसको आफ्नै मौलिक जातीय राष्ट्रियताको विकास हुन लागेको थियो।

पुरातात्विक नेपालको प्राख्य भएदेखि अर्थात् चौठौं, पाचौं शताब्दी ई. मै नेपालमा राजाको दैविक सिद्धान्तको प्रचलन पाइन्छ। राजसूर्य (राज्याभिषेक) यज्ञ गर्दा राजाले वाघको छालामा तीन पाइला राख्ने विधान छ जो दैत्यराज बलिद्वारा त्रिलोकको उद्धार गर्नको लागि विष्णुले तीन पाइला चाली त्रिभुवनको महती उपकार गरेको कुराको प्रतीक स्वरूप छ। पाँचौं शताब्दी ई. को एक अभिलेखमा विष्णुको उपरोक्त उपाख्यानको सार अंश संक्षिप्त रूपमा वर्णित छ।

‘सिद्धम् ।

श्रियमभिमतभोग्यां नैककालापनीतां

त्रिदशपति-सुखार्थं यो वलेराजहारं ।

कमल-निलयनायाः शाश्वतं धामलक्ष्म्याः

स जयति विजितात्तिविष्णुरत्यन्त-जिष्णुः । १”

-जुनागढ अभिलेख, गु. सं. १३६, १३७, १३८

अर्थात्- ‘इच्छापूर्वक भोग्न योग्य भएकी हर तरहको प्रयत्नले धेरै समय खर्च गरेर मात्र प्राप्त भएकी लक्ष्मी (राज्य ऐश्वर्य) लाई सुरराज इन्द्रको सुखको कारण जसले बलिबाट फर्काएर ल्याए, कमलनै वासस्थान भएकी लक्ष्मीको अविनाशी नित्य आश्रय भएका ज्यादै विजयशील दुःख पीडा नाश गर्ने ती विष्णु सबै भन्दा ठूला छन् ।”

उत्तर प्राचीनकालीन अर्थात् पाँचौं, पाँचौं तथा अनुमानित आठौं शताब्दी ई.का त्रिविक्रम विष्णुका मूर्तिहरू पशुपति तिलगङ्गा, लाजिपाट तथा साखु चागुमा पाइएका छन्। यसको अनन्तर त्रिविक्रम विष्णुका मूर्तिहरूको निर्माण क्रम अठारौं शताब्दी ई. सम्म पनि नेपालमा हुँदै रहेको कुरो उक्त शताब्दी ई. का त्रिविक्रम विष्णु मूर्तिहरू ल. पू. मंगल बजार तथा साखुमा अर्कै उदाहरणको रूपमा देख्न सकिन्छ। यसरी पुरातात्विक आधारमा राजालाई विष्णुको रूपमा मानिने परम्पराको प्राचीनता सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

उत्तर प्राचीन कालका राजाहरूको प्रशस्तिस्वरूप भट्टारक शब्दको प्रयोग पाइन्छ। अब यो भट्टारक शब्दको उद्भव कहाँ छ भन्ने कुरामा विचार गरिनु आवश्यक छ। नेपाल एवं भारतको सांस्कृतिक प्रभाव अन्तर्गत रहेको जावामा सर्व साधारण जनतामा ज्यादै पूजित एक देवता विशेषको नाम भट्टार रहेको छ। सम्भवतः यो शब्द भट्टारकको अपभ्रंश स्वरूप छ। उक्त भट्टार देवतालाई जावाका मानिसहरू भिन्न-भिन्न देवताको नामले पूजा गर्दछन्। कसैले यिनलाई ब्रह्मा, कसैले ऋषि अगस्त्य र कसैले शिवस्वरूप मान्छन्। यसरी भट्टार शब्दले देवतालाई बुझाउने कुरा जानिएर उत्तर प्राचीन कालमा राजालाई देवताको रूपमा मानिने कुरा निश्चित प्राय देखिन्छ। फेरि, उत्तर प्राचीनकालीन अभिलेखहरूमा राजाको प्रशस्तिस्वरूप परमदेवत, परमेश्वर आदि शब्दहरूको प्रयोग देखिएकोले पनि उक्त कुरोको पुष्टि हुन्छ।

उत्तर प्राचीन कालमा राजाको दैविक सिद्धान्तको अत्यधिक प्रचार भएको थियो। चौथौं शताब्दी ई. को प्रयोग स्तम्भाभिलेखमा गुप्त सम्राट समुद्र गुप्तलाई पृथ्वीमा ईश्वरको अवतरणको रूपमा वर्णन छ। “लोकधाम्नो देवस्य”- प्रयाग स्तम्भलेख। यसको अतिरिक्त उक्त स्तम्भलेखमा समुद्र गुप्तलाई कुत्रेर, वरुण, इन्द्र, यस आदि देवताहरूसित तुलना गरिएको छ जसले राजाको दैविक सिद्धान्तको खुला समर्थन गर्दछ। फेरि, छैठौं शताब्दी ई. को सिंहवर्मनको नरसरावपेट ताम्रलेखमा राजालाई पाँचौं लोकपालको रूपमा उल्लेख गरी राजाको दैविक सिद्धान्तको पुष्टि गरेको छ।

साहित्यिक एवं पुरातात्विक दुवै आधारबाट नेपालको

उषाकाल देखिनै नेपालमा राजतन्त्रात्मक व्यवस्था कायम भएको देखिएर राजानै शासनको मुख्य केन्द्र बिन्दु मानिँदै आएको छ । शासनको सर्वोच्च शक्ति राजा मै निहित छ । यही नै कारण छ राजालाई ऋग्वैदिक समयदेखि नै "गोपा जनस्य"—ऋग्वेद ३.४३.५ भनी उल्लेख गरी दुनियाँको रक्षकको रूपमा स्वीकार गरेका थिए । यसरी बाह्य दृष्टिले हेर्दा राजाहरू निरंकुश शासन जस्तो देखिन्छ । तर, यथार्थता वास्तवमा भिन्नै छ । राजाले कुनै पनि कार्य गर्दा भारदारहरूको सल्लाह अनुसार कार्य गर्नु राजाको लागि अत्यावश्यक थियो । कौटिल्यको अनुसार राजवृत्ति तीन प्रकारका छन्- प्रत्यक्ष, परोक्ष र अनुमेय । सबै काम एक साथ हुँदैन । राजकर्म धेरै भएर धेरै ठाउँमा हुन्छन् । यसर्थ राजाले मात्र सम्पूर्ण राजकर्म एकलै चलाउन सक्तैनन् । जसको कारण, अमात्य मन्त्रीहरूको नियुक्ति अत्यावश्यक हुन्छ जसले परोक्ष र अनुमेय राजकर्महरूको सम्बन्धमा खास तवरले राजालाई परामर्श दिँदै रहन्छन् । राज्य कार्य सहायताको विना सिद्ध हुन सक्तैन । यसैले राजाले सचिवहरू नियुक्त गरी तिनीहरूको रायलाई सुन्न जरूरी छ । सम्राट अशोकका शिलालेखहरूमा उत्कीर्ण परिषा शब्दले राज्य कार्यमा राजालाई परामर्श दिने मन्त्री-परिषदको स्मरण गराउँदछ । तामिल साहित्यमा राज कार्यमा साथ दिने मन्त्रीहरूको नाम पनि दिइएको छ । मुटुरैक्कन्जि नामक तामिल ग्रन्थमा पुरोहित, सेनापति, मन्त्री, राजदूत र प्रणिधि समेत गरी राजालाई राजकार्यमा साथ दिने महान् पञ्च समूहको नाम प्रकाशित छ । भारतमा शक शासकहरूले राजकार्यमा पनि सचिव र कर्म सचिवहरूका सहयोगले शासन गर्ने गरेको कुरा रूद्रदामन प्रथम जुनागढ अभिलेखबाट जानिन्छ । यादव रिकार्डमा राजाले मन्त्रीसितको पूर्व सल्लाहको अनन्तर मात्र गरेको कुरा उत्कीर्ण छ ।

"श्री सेउणारव्येन नृपेण प्रधानयुक्तेन विचार्य हट्टद्वयं दत्तम् ॥"

भारतको चोल राज्यमा कुनै पनि राजाज्ञा मन्त्रीको हस्ताक्षर विना जारी हुन सकिँदैनथ्यो । यसबाट यही निष्कर्ष निस्कन्छ कि मन्त्रीसितको परामर्श राजाको लागि अत्यावश्यक थियो र प्रत्येक राजाज्ञाको अन्तिम उत्तरदायित्व राजाको अतिरिक्त त्यसका मन्त्री माथि पनि

रहन्थ्यो । उपरोक्त विभिन्न आधारहरूबाट राजाले मन्त्रीको सल्लाह लिई अर्थात् उनीहरूसित एकमती भई शासन गर्नु प्राचीन परम्परानुकूल नै रहेको छ । यसै तथ्यको अनुसरणमा उत्तर प्राचीनकालीन नेपालका राजाहरूले निरंकुश वंशको साटो भारदारहरूको सहयोग शासन गर्ने गरेका थिए । मानदेव प्रथमका बाजे शंकरदेवले राजकार्य चलाउँदा तहमा रहेका भारदारहरूद्वारा पृथ्वीको रक्षा गरेको भन्ने कुरा शक संवत् ३८६ का चागु विजयस्तम्भ लेखमा स्पष्ट वर्णित छ जसको फलको स्वयं शंकरदेव कालीन स्वयम्भू अभिलेखका विनीत भृत्य शब्दमा स्पष्टतः भेटिन्छ । शक संवत् ४५४ का बलम्बु चौकियरका अभिलेखमा भट्टारक महाराज श्री वसन्तदेवले ग्रामवासीहरूलाई निगाह गर्दा सर्वदण्डनायक महाप्रतिहार र विगुप्त तथा महाराज मद्रासामन्त श्री क्रमलील सित मिलेर गरेको भन्ने कुरालाई पनि यसै सन्दर्भमा लिन सकिन्छ । यद्यपि ती मन्त्रीहरू राजा प्रति जिम्मेदार थिए, तिनीहरूले विधि एवं परम्परा, रिवाजको विरुद्ध राजाको स्वेच्छाचारीता माथि थोरबहुत अवश्य नियन्त्रण गर्दथे । अध्यात्मिक र अत्याचारी राजाहरू दुनियाँको सामु ज्यादै निन्दीत हुन्थे ।

"आविभूतावलपैरविनयपटुभिर्लघिताचारमार्गो ।
मोहादैर्दयुगीनैरपशुभमतिभिः पिड्यमाना नरेन्द्रः ।"

सोह्रौं शताब्दी ई. को आखिरीतिरको मल्लराजा सदाशिवमल्ललाई यद्यपि मध्यकालीन नेपालमा पनि राजालाई देवताकै रूपमा पूजा गर्ने चलन देखिए तापनि तिनको अत्याचारदेखि क्षुब्ध भई काठमाण्डूका दुनियाँले देशबाट धपाई पठाएका थिए जसलाई भक्तपुरका राजाले समातिर आफ्नै दरवार भित्रको भैरव चौकमा थुनेका थिए । सदाशिव मल्ललाई थुनेको हुँदा नै त्यस चौकको नाम सदाशिव चौक हुन गएको हो ।

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालका अभिलेखहरूको अध्ययनमा त्यस समय नेपालमा स्थानीय स्वायत्त शासन व्यवस्था कायम भएको कुरा अवलोकन हुन्छ । शक संवत् ४५४ को बलम्बु चौकियरको अभिलेखमा स्थानीय जनतालाई प्रशासनिक कार्यमा संलग्न गराउने हेतुले भट्टारक महाराज श्री वसन्तदेवले कुवेर, शोल्ल आदि अधिकरणहरूले गर्दा आएका लेख्यदान, पञ्चापरार्थ आदि जस्ता कार्यहरूको सम्पादन काम उक्त अधिकरणहरूको अधिकारबाट

किनेर स्थानीय जनताकै हातमा सुम्पेको कुरा स्पष्ट दृष्टिगत हुन्छ । जसले तत्समयको स्थानीय स्वायत्त शासन व्यवस्थाको ढाँडो दिएको छ । यसको अतिरिक्त प्रस्तुत अभिलेखका ग्रामवासीहरूले राजकोषको लागि खेत प्रदान गरेको वर्णनले स्थानीय स्वायत्त शासन व्यवस्थामा स्थानीय आम्दानोको केही अंश केन्द्रीय सरकारलाई पनि बुझाउनु पर्ने अत्यावश्यकताको स्पष्टतः जानकारी दिएको छ ।

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा स्थानीय स्वायत्त शासन व्यवस्था स्थापित भएको कुरा माथि व्यक्त गरी सकेको छ । त्यस समय शासन चलाउने अभिभारा स्थानीय पाञ्चाली तथा धार्मिक संस्थाहरूको हातमा सुपुर्द गरेका थिए । यस तथ्यको पत्तो उत्तर प्राचीन अभिलेखहरूबाट हुन्छ । तत्कालीन अभिलेखहरूको अध्ययनमा पाञ्चालीको काम मुख्य रूपले दुई प्रकारका रहेको कुरा थाहा हुन्छ । प्रथमतः यसले पाञ्चाली क्षेत्र भित्रका ऊँगाडा छिनोफानो गरी दण्ड गर्ने, लेख्यको कार्य सम्पादन गर्ने आदि-आदि स्थानीय प्रशासन कार्यको सञ्चालन गर्ने काम गर्दछ । दोश्रो यसले कुलो, पानीको बन्दोबस्त गर्नुको सावजनिक हितको लागि कार्य गर्दछ । पाञ्चालीको प्रशासनिक एवं न्यायीक कार्यको वर्णन गरिएका अभिलेखहरूका केही अभिलेखांशहरू तल प्रस्तुत गरिन्छ ।

“... सीमापरिच्छिन्नस्थास्य स्थानस्य विधारणा दिपी-डाहेतोर्न कैश्चिद... पाञ्चालिकैरेव गृहीतो राजकुलस्यार्पणीय दण्डार्हस्य उत्तमसाहस ... तेषां पणपुराण देया ... पाञ्चालिकानां प्रदातव्या यस्तु द्रव्यं न प्रयच्छेत्... षट्पणपुराण...”

-ज्ञानेश्वरको अभिलेख, अनुमानित सातौं शताब्दी ई. अर्थात्—“... चार किल्ला छुट्याइएको यो ठाउँको ... छेकथुन आदि दुःख दिन कसैले पनि ... पाञ्चालिकहरूले नै समातेर राजदरवारमा बुझाउनु ... दण्ड गर्नु पर्नेलाई उत्तम साहस (दण्ड गर्नु) ... तिनीहरूलाई दिनु पर्ने पणपुराण ... पाञ्चालिकहरूलाई दिनु । जसले दिनु पर्ने रकम दिदैन - छ पणपुराण (दण्ड गर्नु ...)”

“... भट्टाधिकारप्रभृतीनां सर्वाधिकारानामप्रवेश ... सीमनि समुपस्थितकार्याणां स्थान ... कार्याणां च स्वयं पाञ्चालिकानामेव न्यायावलोकन ... व्यवहारपरिनिष्ठतजातं द्रव्यस्य षड्भागां पाञ्चालिकानां दातव्यं यस्तु द्रव्यं

न प्रयच्छेत्स्वस्थानवास्तव्यस्यान्यस्थानीयस्य च धारणक-स्यात्त्रैव रोधोपरोधो भवेत् । यस्तु कुदृष्टमिति कार्यमस्य ततो रोगमाचौ दौवारिकस्यावेदनीयं तेनापि श्रीमत्पादीयान्तरासनकरणे यथामासं रोपणीयम् ... प्रतिवर्षं स्थानदौवारिकस्यसणपुराणसहस्मेकं पाञ्चालिकैर्दयम् ... ”

-नक्साल नारायणचौरको अभिलेख, अनुमानित आठौं शताब्दी ई, अर्थात्“... भट्टाधिकरण आदि सबै अधिकरणले पस्न नपाउने गरिएको छ । ... यस इलाकाभित्र आइपरेका मुद्दामामिलाहरू र स्थानीय ... मुद्दामामिलाहरूको स्वयं पाञ्चालिकहरूले नै न्यायपूर्वक हेरी छिनफान गर्नु । ... मुद्दामामिला छिन्दा उठेको रकमको ६ भाग को १ भाग पाञ्चालिकहरूलाई दिनु जसले दिनु पर्ने रकम दिदैन, यस इलाकामा बस्ने वा अर्को इलाकामा बस्ने भए पनि नतिर्नेलाई छेकथुन यहीं गर्नु । जसले मुद्दा राम्ररी हेरिएन भन्ने (उजुरी गर्छ), अनि उसको मुद्दा रोगमाचौ दौवारिक कहां दर्ता गराउनु । उनले पनि महीना दिन भित्रमा राजाको भित्री इजलासमा जाहेरी गरी निकास गराइ दिनु । ... प्रति वर्ष स्थान दौवारिकलाई पाञ्चालिकहरूले एक हजार पणपुराण बुझाउनु ।”

उत्तर प्राचीन कालमा स्थानीय प्रशासनिक कार्यमा धार्मिक संस्थाहरूको पनि हात रहेको कुरा तत्समयका अभिलेखहरूले थाहा दिएका छन् । संक्षिप्त शक संवत् १०३ तथा ११९ का पशुपति वज्रधर एवं काठमाण्डू लगन बिष्णु मन्दिरका अभिलेखहरूमा स्थानीय शासनको अभिभारा धार्मिक संस्थाहरूको जिम्मामा सुम्पेको कुरा वर्णित छ । यसरी उत्तर प्राचीन कालमा परराष्ट्र र रक्षा बाहेक अन्य प्रायशः सबै जसो शासन कार्य स्थानीय संस्थाहरूकै हातमा सुपुर्द गरिएका थिए । प्रशासनिक कार्यमा स्थानीय संस्थाहरूको हात विशेष दृढतर भएको हुँदा तत्समय दुनियाँहरू राजाहरूका स्वेच्छाचारिताको शिकार हुन परेको थिएन ।

अर्को, उत्तर प्राचीनकालीन नेपाल राज्यान्तर्गत रहेको गोरखा इलाकाको एक अभिलेख महाराजाधिराज परमेश्वर श्री जयदेवले जनपदवासीहरूलाई कुशल मंगल सोधेर देव मन्दिरको व्यवस्था साथ भूमि प्रदान गरेको कुरा वर्णित छ । त्यस अभिलेखमा जनपद शब्दको प्रयोगले प्राचीन कालमा प्रचलित पौर जानपद व्यवस्थाको स्मरण गराउँछ । प्राचीन कालमा ठूल-ठूला साम्राज्यहरूको

अन्तर्गत पनि अनेकौं जानपदहरू हुन्थे । साम्राज्यका अन्तर्गत यी जानपदहरूको शासन प्राचीन परम्परानुसार हुन्थे । जानपदका धर्म, कानून, व्यवहार र आचारलाई केन्द्रीय सरकार खाली अक्षुण्ण मात्र राख्नेथे, बल्कि तिनीहरूको ठीक-ठीक अनुसरण गरिनु भन्ने कुरामा पनि ध्यान दिन्थे । यी जानपदहरूबाट केन्द्रीय सरकार खाली कर उठाउँदथ्यो । जनपदको अन्तर्गत राजधानी स्वरूप एक नगर हुन्थ्यो जसलाई पुर भनिन्थे । जनपद (ग्राम) को शासन एक सभाद्वारा हुन्थ्यो जसलाई जानपदको संज्ञा दिइएको थियो । जस्तो नगरको शासन पौरसभामा गरिन्थ्यो । शक रुद्र-दामनले आफ्नो अभिलेखमा पौर जानपदको उल्लेख गरेको छ । प्रथम शताब्दी ई. पू. को हाथि गुम्फा अभिलेखमा खारवेलले पौर जानपदहरूसित गरिएका अनुग्रहहरूको वर्णन गरेको छ । गोरखाको यस अभिलेखमा जानपद शब्दको प्रयोगले उत्तर प्राचीनकालीन नेपाल साम्राज्य अन्तर्गत अनेकौं जानपदहरूको अस्तित्व कायम भएको तिर इङ्कित गरेको छ । संवत् ४८ को ल. पु. छिन्नमस्ताको अभिलेखमा पौर शब्दको पनि उल्लेख आएको छ ।

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालका अभिलेखहरूको अध्ययनमा तत्समय यहाँ अनेकौं पान्चालीहरूको अस्तित्व कायम भएको कुरा माथि वर्णन गरी सकेको छु । ग्राम परिषद्हरूका नाम कहीं पान्चाली (पन्चमण्डली-पञ्चायत) र कहीं जानपदको रूपमा वर्णित छन् । गुप्तकालीन भारतमा पञ्चमण्डलीको अस्तित्व रहेको कुरा चन्द्र गुप्त द्वितीयको साँचो शिलालेखबाट थाहा हुन्छ । विभिन्न ग्राम परिषद् (जानपद) हरूका मोहरहरू असंख्य मात्रामा नालन्दामा पाइएका छन् । उक्त मोहरहरू सम्बन्धित ग्राम पञ्चाली (जनपद) हरूसित सम्बद्ध थिए भन्ने कुरा तिनीहरूमा उत्कीर्ण अभिलेखहरूको अध्ययनमा जानिन्छ । उपरोक्त सबै आधारहरूबाट उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा राजतन्त्रनै कायम रहेको भए तापनि तत्समय नेपालका ग्राम या नगरको शासन कार्यमा स्थानीय जनताहरूले स्वायत्तताको पूर्ण उपभोग गर्न पाएका थिए भन्ने कुराको अर्क बढी पुष्टि हुन्छ ।

उत्तर प्राचीन कालमा स्थानीय शासनको जिम्मा पञ्चालीहरूको हातमा विशेष गरी रहेको कुरा माथि वर्णन भैसकेको छ । त्यस समयका अभिलेखहरूमा सर्वप्रथम

पाञ्चाली शब्दको प्रयोग शक संवत् ५१६ तदनुसार ५१४ ई. को बुढानीलकण्ठको शिलालेखमा भएको देखिएको छ । उक्त अभिलेखमा त्यस पाञ्चालीको नाम "आङ्गलावकसपिता-वरसिंहोभय पाञ्चाली" भनी उत्कीर्ण छ । त्यस समय पाञ्चालीका सदस्यहरू कसरी बनाइन्थ्यो भन्ने कुरा ठीक ठीक थाहा हुन नसके तापनि त्यस समयको नेपालमा पाञ्चाली सम्बन्धी नियमहरू हुन्थे भन्ने कुरा भट्टारक महाराजाधिराज श्री नरेन्द्र देवका देवपाटन कसाई टोलका अभिलेखको अध्ययनमा स्पष्टतया थाहा पाउन सकिन्छ । उक्त अभिलेखको अध्ययनबाट पाञ्चालीका सदस्यहरूको अन्तिम नियुक्ति स्वयं राजाबाट हुने कुराको जानकारी हुन्छ । देवपाटन कसाई टोलको अभिलेखका केही अंश तल दिइन्छ :-

"... महाराजाधिराज श्री नरेन्द्र देव.. समाज्ञापयति... नवगृह ... स्थितिमर्यादोपपन्नत्वं ... प्रसादःकृत ... कैश्च-दपि नवगृहम्प्रविश्यात्पतरापि बाधा न कर्तव्या इह यत्किञ्चिन्महत्कार्यमुत्पद्यते तच्च स्वयम्पाञ्चालिकैर्निर्णेतुञ्च शक्यते तदा तदन्तरासनेन विचारयितव्यं ... या च व्यवस्था ताम्रशासने लिखिताभूत्तयैव व्यवस्थया वृजिकरथ्या निवासी मधुसूदनस्वामी पाञ्चालिकसामान्य इति"

-देवपाटन कसाई टोलको अभिलेख, सं. शक संवत् ७१

अर्थात्- "... महाराजाधिराज श्री नरेन्द्र देवबाट आज्ञा भएको छ । ... नवगृहको ... स्थिति बन्धन बाँध्ने काम गरी अनुग्रह गरिएको छ । ... कसैले पनि नवगृहमा पसेर अलिकता पनि दुःख दिनु हुँदैन । ... यहाँ नवगृहमा कुनै ठूलो मुद्दामासिला आइपर्दा पाञ्चालिकहरूले त्यसको छिनफान गर्न सकेनन् भने त्यस बेला "अन्तरासन" ले त्यसको विचार गर्नु पर्छ । ... सनद ताम्रपत्रमा जुन व्यवस्था लेखिएको थियो, त्यही व्यवस्था अनुसार वृजिकरथ्यामा बस्ने मधुसूदन स्वामी पाञ्चालिकका समानाधिकारी (पाञ्चालीक सदस्य) बनाइएका छन् ।"

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा धार्मिक भेदभाव कुनै प्रकारको नरहे तापनि तत्समयको प्रशासन श्रुति, धर्मशास्त्र-हरूमा निर्दिष्ट विधान अनुसार सञ्चालित थियो भन्ने कुरा जानिन्छ । जसले त्यस समयको प्रशासन हिन्दू धर्मद्वारा प्रभावित रहेको कुरा चाल पाइन्छ । उत्तर प्राचीन

काजीन नेपालका सुप्रसिद्ध राजा मानदेव प्रथम तथा अंशु-वर्माका अभिलेखहरूमा तिनीहरू श्रुति, धर्मशास्त्रहरूमा निर्धारित विधान अनुसार जनकल्याणको लागि सदा जागरूक रही दुनियाँलाई पिताले जस्तै माया गरी शासन गर्दथे भन्ने कुरा उत्कीर्ण छन् । राजा मानदेवका निम्न अभिलेखांश यहाँ उदाहरणको लागि प्रस्तुत गरिन्छ ।

“... यो निग्रहे (सं) रतः शुद्धा (त्मा) प्रकृतेः पितेव दयते श्री मानदेवो (नृपः) स्वप्राणै ... युक्तात्मना ... जितवता क्षमां रक्षता सर्व्वदा (तेने) दं श्रुतिधर्मशास्त्रविहितां धर्मक्रियाङ्कुर्व्वता लोकानां सुखकाम्यया सुविमलम्पानीयमानाय्यु”

- काठमाण्डू केलटोलको अभिलेख

अर्थात् “... शास्त्रमा भने अनुसार ... निग्रहमा लागेका, चोखो मन भएका राजा मानदेव दुनियाँलाई बाबुले जस्तै माया गर्नु हुन्छ । दिलो ज्यानले ... आफू लागेका ... जिति सधैं राज्य रक्षा गरेको, ... वेद तथा धर्म शास्त्रमा विधान गरे बमोजिम धर्मकर्म गर्ने उहाँले दुनियाँहरूको सुख सुविधाको लागि सफा पानी ल्याउन लाएर ...”

उत्तर प्राचीनकालीन प्रशासनमा युवराजको खास स्थान रहेको कुरा बोध हुन्छ । त्यस समयका राजाज्ञा जारी गरिएका प्रायशः अभिलेखहरूमा दूतकको रूपमा राजपुत्र, युवराज आदिका नाम पनि वर्णनमा आएका छन् । डा. भगवानलाल इन्द्रजीको अनुसार दूतक कार्यकारी अधिकृतको रूपमा रहेको छ । जबकि डा. अल्टेकरले यसलाई परराष्ट्र विषयक पुरानो पद नामको रूपमा लिएको छ । दूतकको अधिकरण अन्य सबै अधिकरणहरू मध्ये सर्वप्रमुख जस्तै मानिन्छ । यही नै कारण उत्तर प्राचीन कालका प्रायशः अभिलेखहरूमा तत्कालीन उच्च-उच्च ओहडाका व्यक्तिहरू नै राखिएको पाउँछौ । कुन राज्यलाई आफ्नै राज्यमा गाभ्ने औ कुन चाहिलाई सामन्त राज्यको स्तरमा राख्ने भन्ने वारे यसै विभागको निर्णय कार्यान्वित गरिन्थ्यो । यसरी यस विभागले रक्षा विभागसित पनि निकटतम सम्पर्कमा रही काम गर्दथे भन्ने कुरा जानिन्छ ।

फेरि, राजाको अनुपस्थिति या बुढ्यौलीमा प्रशासनिक सम्पूर्ण कार्य युवराजकै हातमा आउँथ्यो । गुप्त सम्राट्

कुमार गुप्त प्रथमको अन्तिम समयतिरको घटनावली यसैको लागि उदाहरण स्वरूप छ । राजाका छोराहरूमा जेठालाई युवराज भट्टारक औ अन्यलाई खाली युवराजकै मात्र संज्ञा दिइन्थ्यो । अर्को, राजपुत्र शब्दले सामन्त-पद्धतिका राजकुमार भन्ने बोध हुन्छ । डा. सत्यकेतु विद्यालंकारका अनुसार सामन्त राजाहरूका युवराजलाई राजपुत्र भनिन्थ्यो । युक्तिकल्पतरु नामक राजनीति विषयक ग्रन्थले राजा शब्द सामन्त पद्धतिका शासकलाई पनि बुझाउने कुरा उल्लेखको छ जसले उत्तर प्राचीनकालीन प्रशासन व्यवस्थामा सामन्तहरूको पनि विशेष हात रहेको कुरा निर्णित हुन्छ । त्यस समयका अभिलेखहरूमा सामन्त, महासामन्त आदि पदाधिकारीहरूको पनि वर्णन आएका उक्त तथ्यको अझ बढी पुष्टि हुन्छ ।

उत्तर प्राचीन कालका प्रशासनिक क्षेत्रमा नारीको के स्थान रहेको छ भन्ने कुरा निश्चित रूपले थाहा हुन सकेको छैन । किनभने त्यस समयका कुनै ऐतिहासिक सामग्रीबाट प्रशासनिक क्षेत्रमा स्त्रीले पनि हात बटाएको कुरा देखिएको छैन । बरु त्यस समयका स्त्रीहरूले आफ्ना जीवन माथि निराशा नै व्यक्त गरिएका अभिलेखमा पाइन्छ । माघत्रय काले आषाढशुद्ध १० को चावहिलको अभिलेख यसको लागि उदाहरणको रूपमा लिइन्छ ।

“विचित्रं देयधर्मममे कारयित्वेह यच्छुभम् स्त्रीमावं हि विराग्याहं पुरुषत्वभवाप्य च”

-चावहिलको अभिलेख, अनुमानित छैठौं शताब्दी ई.

अर्थात्—“यो अतौओ दान-धर्म गरेर मलाई जो पुण्य भएको छ, त्योद्वारा मलाई स्त्रीत्वको बदला पुरुषत्व मिलोम् ।”

तर, यहाँनिर यस तथ्यलाई अवश्य विर्सन सकिँदैन कि राजाहरूको कौमारावस्थामा राजमाताले राज्यासनको सम्पूर्ण कार्यमा रेखदेख गर्दथिन् । शक संवत् ३८६ को चांगु अभिलेख यसको लागि उदाहरण स्वरूप छ ।

राष्ट्रिय पञ्चायत (?)

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा शासनको इकाई ग्राम थियो । जुन साना-साना राज्यहरूको सट्टा आफ्नो

इलाकाको शासन आफै गर्दथे । त्यस समय नेपालमा स्थानीय स्वायत्तशासन व्यवस्था प्रचलित थियो । कतिपय ग्रामहरू मिलेर एक समूहको निर्माण गरिन्थ्यो जसलाई तल भनिन्छ औ तलहरूको समूह द्रङ्ग, अनि द्रङ्गहरूको समूह राष्ट्र (?) पुकारिन्थ्यो । ग्रामहरूको शासनको लागि ग्राम परिषद् (पाञ्चाली) हरू स्थापना गरिए जस्तै तल, द्रङ्ग औ राष्ट्रको लागि पनि परिषद्हरू तत्समय प्रतिष्ठापन गरिन्थ्यो भन्ने कुराको अनुमान हुन्छ । ग्राम पाञ्चालीको माथि तल पाञ्चाली रहेको औ ग्राम पाञ्चाली अन्तर्गत कुनै महत्त्वपूर्ण कार्य सम्पादन गर्नु पर्दा तल पाञ्चालीले गर्ने परम्परा रहेको कुराको संकेत शक संवत् ५२० को पूर्व १ नं. खोपासीको अभिलेखमा सरकारी अधिकरणहरूको प्रवेश निषेध पूर्वक ग्रामीण जनताहरूलाई निगाह गर्दै तिनीहरूको सम्मुख आइपरेका विचारणीय समस्याहरूको समाधान आइन्दा तल स्वामीले गर्ने भन्ने राजाज्ञा उत्कीर्ण गरिएबाट जानिन्छ । संवत्: तल पाञ्चालीका सदस्यहरू तल अन्तर्गतका विभिन्न ग्रामहरूका प्रतिनिधिहरू थिए । उपरोक्त अभिलेखमा तिनीहरूको आफ्नै तल स्वामीद्वारा भनी राजाज्ञा उत्कीर्ण गरिएबाट यस वारे अनुमान गर्ने यथेष्ट ठाउँ रहन गएको छ । यसरी ग्राम पाञ्चालीको माथि तल पाञ्चाली रहेको संकेतले उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा पञ्चायतका विभिन्न तहहरू विद्यमान भएको जानिएर तत्समय वर्तमान राष्ट्रिय पञ्चायतको सरह राष्ट्रिय स्तरमा व्याप्त पञ्चायत विद्यमान भएको कुरा अनुमान हुन्छ । फेरि, कुनै पनि जाति या व्यक्तिको जीवनमा तिनीहरूको प्राचीन संस्कृति परम्पराको छाप सदियो वर्षसम्म रही रहने प्रवृत्ति हुँदा उत्तर प्राचीनकालीन लिच्छवीहरूको शासन राजतन्त्रात्मक भए तापनि तिनीहरूको नशामा प्राचीनताको प्रवाह थियो, बर्दलिदो वाह्याकृतिमा उही अन्तरात्मा विद्यमान थियो । जसको कारण तिनीहरू पूर्व प्राचीन कालमा अर्थात् छैठौं शताब्दी ई. पू. तिर संघ पद्धतिमा हुर्केको हुनाले उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा तिनीहरूले त्यही परम्पराको अनुसरण स्वरूप राजालाई शासन कार्यमा परामर्श दिने संस्थाको रूपमै रही राष्ट्रिय स्तरमा व्याप्त पञ्चायतको संस्थापन गरेको अनुमान ठीकै जन्तछ ।

केन्द्रीय शासन

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालको शासन राजामा

केन्द्रित थियो । तिनीहरूले पनि आफ्ना वैयक्तिक शक्ति, साहस र प्रतापले एक विशाल राज्य (पूर्व सप्त कोशीदेखि पश्चिम सप्त गण्डकी अर्थात् अनुमानतः पूर्व ३ नं. देखि पश्चिम ३ नं. सम्म फैलिएको) को स्थापना गरेका थिए । राजाको शक्ति त्यस बेला यति बढेको थियो कि राजाको विरोध मात्र गर्ने व्यक्ति पनि राजद्रोह गर्ने अपराधी सम्झिन्थ्यो औ तिनलाई दण्ड गरिन्थ्यो । भट्टारक महाराज श्री ध्रुवदेवकालीन संक्षिप्त शक संवत् ४८ को ल. पु. छिन्नमस्ताको अभिलेख यसको लागि उदाहरण स्वरूप छ । त्यस समय राजाहरूको शक्ति बढ्दै गएर तिनीहरूलाई देववत् मानिन लागेको कुरा माथि वर्णन भै सकेको छ । पूर्व प्राचीन कालमा पनि राजाहरू देववत् मानिने विचार अवश्य फैलिएको देखिन्छ । तर, त्यस समय त्यसको प्रयोग गुप्तचरहरू सर्वसाधारण जनतामा राजाको प्रभाव स्थापित गर्नको लागि मात्र गर्दथे ।

त्यसै समयको गुप्तकालीन भारतमा शासन कार्यमा राजाको सहायताको लागि मन्त्रिपरिषद् रहेको कुरा पुरातात्विक आधारबाट देखिए तापनि उत्तर प्राचीन कालीन नेपालमा मन्त्रिपरिषद्को अभाव भए जस्तो लाग्दछ । यद्यपि यो निश्चय छ कि उत्तर प्राचीनकालीन अभिलेखहरूमा धर्म राजीकामात्य, कुमारामात्य आदि आदि जस्ता विभिन्न प्रकारका अमात्यहरूको उल्लेख पाइन्छ । तर, अमरकोशले अमात्यलाई पनि मन्त्रीकै रूपमा वर्णन गरे तापनि त्यस पदलाई अधिकांश महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूले राजाका भिन्न-भिन्न विषयक सल्लाहकारकै रूपमा मानेका देखिन्छन् । कौटिल्य १.८ अनुसार मन्त्रीको छनोट अमात्यहरूबाट गरिन्थ्यो । अमात्य हुनको लागि योग्य मानिएको व्यक्ति मन्त्रीको योग्य मानिँदैनथ्यो । फेरि, कौटिल्यले मन्त्रीको वार्षिक तलब ४८,०००- तोकिएको छ जबकि अमात्यको तलब १२,०००- मात्र उल्लेखेको छ । कौटिल्य अर्थशास्त्रका यी वर्णनहरूबाट अमात्यहरू मन्त्रीको स्तरमा मानिएका थिएनन औ तिनीहरू वर्तमान प्रिन्स काउन्सिलका सदस्यहरू सरह राजाका सल्लाहकारकै रूपमा मात्र थिए भन्ने कुरा जानिन्छ । महाभारतले राजाका सल्लाहकारहरू विभिन्न वर्णका गरी जम्मा ३६ हुने कुरा उल्लेखेको छ । ब्राह्मण ४, क्षत्रीय ८, वैश्य २१ औ शुद्र ३ ।

“चतुरो ब्राह्मणान् वैद्यान्प्रगल्भान्स्नातकान्शुचीन् ।

क्षत्रियान् दश चाष्टो च बलिनः शस्त्रपाणिनः ॥
वैश्यान्तित्तैन संपन्नानेकविंशतिसंख्यया ।
त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ॥”

- महाभारत १२.८५.७-८

यसरी राजाका सल्लाहकारहरूमा वैश्य एवं शूद्रहरू पनि सम्मिलित गराइनु हाम्रो संस्कृतिको एक महत्त्वपूर्ण विशेषता मान्न सकिन्छ । नारद स्मृतिले राज्यको एक सभाको उल्लेख गरेको छ जसका सभासद् धर्मशास्त्रमा कुशल, अर्थज्ञानका प्रवीण, कुलीन, सत्यवादी र शत्रु व मित्रलाई एक दृष्टिले हेर्ने हुनु पर्दछ । राजा आफना राजसभाका यी सभासद्हरूका साथ राज्य कार्य माथि सोचदथे औ तिनका परामर्श अनुसार कार्य गर्दथे । उत्तर प्राचीनकालीन नेपालका अभिलेखहरूमा नेपालका तत्कालीन राजाहरूले आफना राजाज्ञा जारी गर्दा फलानोको सल्लाह अनुसार भनेर पनि उल्लेख गरिएका पाउँछौ जसले उपरोक्त तर्कको पुष्टि गर्दछ ।

माथि वर्णन भइसकेको छ कि अमात्यले राजाको मन्त्रीको साटो राजाको सल्लाहकारको रूपमा बढ्ता घनिष्ठता राखेको छ । यसरी भन्दैमा अमात्य मन्त्रीको रूपमा कतै व्यवस्था गरिएको छैन भन्ने त्यो होइन । शुक्रनीतिले मन्त्री परिषद्को सदस्य संख्या दस रहेको कुरा उल्लेख गर्नुको अतिरिक्त तिनीहरूको कार्य विभाजन पनि वर्णन गरेको छ । उक्त दस सदस्यहरूको नाम क्रममा अमात्य एवं दूत नाम पनि आएका छन् जुन नामहरू उत्तर प्राचीनकालीन अभिलेखहरूको अध्ययन क्रममा अत्यधिक रूपमा आएको हामी पाउँछौ । फेरि, चालुक्यहरूको अभिलेखमा महामात्य शब्दको पनि प्रयोग पाइन्छ । जसले प्रधान मन्त्रीतिर स्पष्ट इङ्गित गर्दछ ।

केन्द्रीय शासनका विभिन्न विभागहरूलाई अधिकरण भनिन्थ्यो । उत्तर प्राचीन कालका विभिन्न अभिलेखहरूको अध्ययनबाट निम्न अधिकरणहरू र राजकर्मचारीहरूका विषयमा परिचय प्राप्त हुन्छ ।

अधिकरणहरू

१. कूथर २. शोऽल ३. मापत्रोफ ४. भट्ट ५. पीतालजा ६. गीनुङ्ग ७. दिग्दार ८. लिङ्गवल आदि-आदि ।

प्रशासनिक पदहरू

१. कुमारामात्य २. धार्मराजिकामात्य ३. प्रतिहार ४. महाप्रतिहार ५. सर्वदण्डनायक ६. दण्डनायक ७. महा-सर्वदण्डनायक ८. दूतक ९. दौवारिक १०. वार्त्त ११. बलाध्यक्ष १२. सामन्त १३. महासामन्त १४. महाराज महासामन्त १५. महाराजाधिराज श्री सामन्त ।

प्रान्तीय शासन

उत्तर प्राचीनकालीन प्रांतीय शासन व्यवस्थाको बारे हाम्रो थाहा लिने ठोस आधारहरू भेटिएको छैनन् । तर पनि त्यस समयमा प्राप्त अभिलेखहरूको आधारमा उत्तर प्राचीनकालीन नेपाल राज्य विभिन्न प्रान्त, जिल्ला, ग्राम, पुर आदिमा विभक्त रहेको कुराको अनुमान हुन्छ । त्यस समयका अभिलेखहरूमा प्राप्त प्रान्त, जिल्ला, ग्राम प्रदेश आदि तिर इङ्गित गर्ने शब्दहरू मुख्यतया निम्न छन् ।

१. गृपग्रामद्रङ्ग २. हंसगृहद्रङ्ग ३. शांभपुरग्रामद्रङ्ग ४. माखीप्रिसतलद्रङ्ग ५. दक्षिणकोलीग्रामद्रङ्ग ६. सर्वतल-ग्राम ७. देवग्रामोदेश ८. खोपूङ्गग्राम ९. खैपुङ्गग्राम प्रदेश १०. दुलुङ्गग्राम प्रदेश आदि ।

प्रस्तुत नामहरूको आधारमा द्रङ्ग, प्रदेशले प्रान्त, तल र उद्देश्यले जिल्ला औ ग्राम, पुरले राज्यको सबभन्दा तल्लो निकायलाई बुझाउँछन् । यस तथ्यको पत्तो उत्तर प्राचीनकालीन अभिलेखहरूको अध्ययनमा स्पष्टतया जानिन्छ ।

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा क्षेत्रीय इलाकाहरूले एक प्रकारले स्वायत्तता नै प्राप्त गरेको अनुमान हुन्छ । यस बारे माथि विशद वर्णन गरी सकेको हुँदा यहाँ फेरि त्यही नै कुरा दोहर्नाई रहनु अनावश्यक सम्झेको छु । त्यस समय स्थानीय स्वायत्त शासन व्यवस्था स्थापित भएको देखिएको हुँदा उत्तर प्राचीनकालीन नेपालका अभिलेखहरूमा राजाबाट नियुक्त क्षेत्रीय शासकहरूको नाम अनुल्लेख भएको हुनु धेरै सम्भव छ । यद्यपि यो निश्चय छ कि ती इलाकाहरूमा केन्द्रीय सरकारबाट स्थापित केही अधिकरणहरूको अस्तित्व अवश्य देखिएका छन् । तर,

तनीहरू त्यस इलाकाका केही निविष्ट कार्य सम्पादन कै लागि मात्र खडा गरिएका देखिन्छन् । शक संवत् ५२० को खोपासीको अभिलेखमा सो ग्राममा आइपने सम्पूर्ण काम त्यहीको तल स्वामीले नै आज्ञा दिइएकोले जिल्ला (तल) को अन्तर्गत ग्राम रहेको औ जिल्ला ग्राम आदि-हरूमा आन्तरिक स्वशासन अवश्य त्यस बेला रहेको थियो भन्ने कुराको जानकारी मिल्छ ।

उत्तर प्राचीन कालको प्रशासनमा पञ्चायत पद्धतिको महत्त्वपूर्ण हात रहेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासनको व्यवस्थाले गर्दा पनि पञ्चायती पद्धतिको आरम्भ गर्नुमा सघाउ पुऱ्याएको थियो । संक्षिप्त शक संवत् २९ को बुंगमतीको अभिलेखमा धर्म संकर सम्बन्धी मुद्दा मामिला बाहेक अन्य सबै कार्य गर्ने अधिकार स्थानीय पाञ्चालीलाई सुम्पेको कुरा वर्णित छ । अनुमानित आठौं शताब्दी ई. को नवसाल नारायण चौरको अभिलेखमा पाञ्चालीहरूलाई स्थानीय कामहरूको अभिभारा समेत न्याय वितरण गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको कुरा वर्णित छ ।

राजकीय कर

उत्तर प्राचीन कालका अभिलेखहरूको अनुशीलनबाट त्यस समय राजकीय आयका निम्न लिखित साधनहरू मुख्य रूपले थिए- १. भाग २. भोग ३. कर ४. हिरण्य । संक्षिप्त शक संवत् ११९ को लगन विष्णु मन्दिरको एक अभिलेखमा उक्त चारै करको वर्णन छ । यस अतिरिक्त अधिकांश उत्तर प्राचीनकालीन अभिलेखहरूमा त्रिकर विषयका उल्लेख आएको छ । त्रिकर कुन कुन हुन् भन्ने बारे एकीन साथ कुनै निश्चित रूपले थाहा हुन नआए तापनि सम्भवतः त्रिकरले भागकर, भोगकर तथा कर (Roadcess) लाई बुझाएको छ । किनभने यी तीन नै तत्कालीन राज्यका आमदानीका मुख्य स्रोत रहेको देखिन्छ ।

१. भागकर-खेतीमा प्रयोग हुने जमीनबाट पैदावारको निश्चित राज्यकरको रूपमा लिइन्थ्यो । यो भागकर अक्सर पैदावारको रूपमा लिइन्थ्यो । उत्तर प्राचीन कालमा जग्गाको पैदावार माथि सरकारबाट कर लिइने कुराको यथार्थता उत्तर प्राचीनकालीन अभिलेखहरूको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ ।

२. भोगकर- व्यापारिक वस्तुहरूको आयात निर्यातमा

लिइने राज्यकर (भन्सार) । उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा आयात निर्यातका वस्तुहरूमा भन्सार लिइने कुरोको यथार्थता भट्टारक महाराज श्रृंशुवर्माको टिस्टुङ्ग ग्राम स्थित अभिलेखबाट जानिन्छ । यसको अतिरिक्त त्यस समय अन्य उद्योग एवं त्यससित सम्बन्धित वस्तुहरू माथि पनि करहरू लिइने चलन रहेको कुरा सांगाको अभिलेख, संक्षिप्त शक संवत् ५९ को थानकोट अभिलेख तथा यंगाल-हिटीको अभिलेखबाट जानिन्छ । यसरी राजकीय आमदानीमा यिनीहरू पनि मुख्य-मुख्य स्रोतका रूपमा लिन सकिन्छ । सत्यकेतु विद्यालंकारको अनुसार भौयंकालमा जुन चुंगीलाई शुल्क शब्द प्रयोग गरिन्थ्यो, त्यसैलाई गुप्तकालमा भोगकर भनिन लागेको थियो ।

३. कर- उत्तर प्राचीन कालमा बाटो घाटोको विकास पनि यथेष्ठ मात्रामा भएको देखिन्छ । बाटो घाटोको विकासले त्यस समयको व्यापारिक उन्नतिमा महत्त्वपूर्ण सघाउ पुऱ्याएको थियो । यसैले ती बाटो घाटोको समय-समयमा मर्मत गरी रहनु पनि पर्ने हुँदा बाटोमा सवारी चलाए बापत कर लिइने चलन पनि रहेको देखिन्छ । यसको अतिरिक्त तत्समय सामन्तो व्यवस्था हुँदा सामन्तहरूले समय समयमा सरकारलाई उपहारहरू बुझाउन पर्ने आवश्यकता थियो । उत्तर प्राचीनकालीन अभिलेखहरूमा सामन्त, महासामन्त आदि विभिन्न श्रेणी उत्कीर्ण गरिएको पाइएबाट पनि यस तथ्यको पुष्टि हुन्छ । फेरि राजा मानदेवले गण्डकी पारीका मल्लहरूलाई लडाईंमा हराई तिनीहरूबाट कर मात्र लिने गरेर तिनीहरूको राज्य तिनीहरूलाई नै फर्काइ दिएका थिए । यसरी त्यस समय राजकीय आमदानीको एक प्रमुख स्रोत रोडसेस र उपहार पनि रहेका थिए भन्ने कुरा विदित हुन्छ । एतेकृत संस्कृत इङ्ग्लीश दिक्सनरीमा करले रोडसेस र उपहारलाई पनि बुझाएकोले उक्त तथ्यको पुष्टि हुन्छ ।

४. हिरण्य- उत्तर प्राचीनकालीन अभिलेखहरूको अध्ययनमा धार्मिक कर साथै मनोरञ्जन कर पनि लिइने परम्परा चलेको देखिन्छ । अंशुवर्माको टिस्टुङ्ग अभिलेखमा कुण्ड शुल्कको उल्लेख आएको पाइनुको अतिरिक्त भट्टारक महाराज श्री भीमार्जुनदेवको संक्षिप्त शक संवत् ५९ को थानकोटको अभिलेखमा गेयुद्ध, मल्लयुद्ध जस्ता मनोरञ्जनका साधनहरूमा लाग्ने करको उल्लेख आएकोले

ती करहरू विशेषतः नगद रूपमै लिइने हुँदा हिरण्य करको संज्ञा दिइएको हुनु धेरै सम्भव छ ।

न्याय व्यवस्था

न्याय व्यवस्था कुनै पनि देशको प्रशासनको एक अंग स्वरूप छ । यसैले यसवारे यहां केही उल्लेख गरिनु जरूरी छ ।

उत्तर प्राचीनकालीन न्याय निसाफको मुख्य आधार श्रुति एवं धर्म शास्त्रहरू नै रहेका थिए । मानदेव प्रथमको केलटोलको अभिलेखमा तिनलाई श्रुति एवं धर्म शास्त्रहरूको आधारमा शासन गर्ने भनी उल्लेख गरिएको पाइनु औं अंशुवर्मालाई रात दिन अनेक शास्त्रको विषयमा छलफल गरी रहने हुँदा खराव दृष्टिकोण नभै सकेकोले न्यायीक बन्दोवस्त गर्नु मै ठूलो उत्सव सम्झ्ने भनी तत्समयको अभिलेखमा वर्णन गरिएको पाइएकोलाई यहां उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । अनुपरमकृत हाडी गाउँ स्थित गरुडस्तम्भाभिलेखले उत्तर प्राचीन कालमा मनु, यम, बृहस्पति औं शुक्रहरूका स्मृतिको यहां व्याप्ति प्रचलन भएको दर्शाउँछ ।

“.....शास्त्रे मनुयमवृहस्पत्युशनसां विधानं कृत्यानाम सुगमपदं लोक.....”

-हाडी गाउँको स्तम्भलेख, अनुमानित छैठौं शताब्दी ई.

उत्तर प्राचीनकालीन न्याय निसाफको आधार धर्म शास्त्रहरू रहेको कुरा ज्ञानेश्वरको अभिलेखबाट पनि जानिन्छ ।

“(विदितं भवतु) भवतां वर्णोत्तमा भूमिदेवास्मार्त-शास्त्राणाम् .....तैरनुपाल्यमान.....दण्डार्हस्य उत्तमसाहस ..... पित्रोर्दण्डः शरीरापराधश्च.....”

-ज्ञानेश्वरको अभिलेख

प्रस्तुत लेखमा दण्डार्हस्य उत्तमसाहस भनी वर्णन आएको छ । यस प्रकारको दण्डको हाम्रा प्राचीन धर्म शास्त्रहरूमा उल्लेख आएको छ । धर्म शास्त्रहरूले प्रथम साहस, मध्यम साहस तथा उत्तम साहस नामले तीन थरीका दण्ड विशेषका नाम दिएका छन् ।

“पणासां देशते सार्धं प्रथमः साहसः स्मृतः ।
मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रं त्वेव चोत्तमः ॥७॥१३६”

-मनुस्मृति

“साशीतिपणसाहसो दण्ड उत्तम साहसः ।
तदर्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्धमधमः स्मृतः ॥३३६॥”

-याज्ञवल्क्य स्मृति, आचाराध्याय

“... अष्टचत्वारिंशत्पणावरं यष्णवतिपरं पूर्वसाहसं दण्डः ॥ ॥ ..... द्विशतावरः पञ्चशतपरो मध्यमसाहसं दण्डः ॥ ॥ ... पञ्चशतावरः सहस्रपर उत्तमः साहसदण्ड इत्याचार्याः ॥ ॥

-कौटिल्य अर्थशास्त्र ३ अधिकरण १७ अध्याय

चौठीं शताब्दी ई. मा भारतमा लीथार्डिन मने आउने चिनियाँ यात्री फाइयानले पनि आफ्नो यात्रा वृत्तान्तमा उक्त दण्डको उल्लेख गरेको छ । “अपराधीलाई अवस्थानुसार उत्तम साहस र मध्यम साहसको अर्धदण्ड दिइन्छ ।” फाइयानका उक्त वृत्तान्तले उत्तम साहस र मध्यम साहसले आर्थिक दण्डतिर इंगित गरेको कुरा चाल पाइन्छ ।

उत्तर प्राचीन कालमा अपराधीहरूलाई शारीरिक दण्ड दिइने चलन रहेको कुराको यथार्थता माथि वर्णित ज्ञानेश्वर अभिलेखको “दण्ड शरीरापराधश्च” पंक्तिबाट स्पष्टतया जानिन्छ । न्यायिक पद्धति अनुसार कुनै व्यक्तिलाई दण्ड दिनु पर्दा एकै चोटी ठूलो दण्ड गर्नुको साटो क्रमै संग त्यसको मात्रा बढाउँदै लैजानु आवश्यक छ । धर्म शास्त्रहरूले यसतिर स्पष्ट निर्देश गरेका छन् ।

“वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्विदग्दण्डं तदेन्तरम् ।
तृतीयं धनदण्डं तु बधदण्डमतः परम् ॥” ८१२८

-मनुस्मृति

“धिग्दण्डस्तद्वथ वाग्दण्डो धनदण्डो ब्रधस्तथ ।
यो ज्या व्यस्ताः समस्ता वा ह्यपराधवशादिमे ॥” ३६७

-याज्ञवल्क्यस्मृति, आचाराध्याय

उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा दण्ड विधान ज्यादा

कडा थियो । अपराधीको अपराधको लागि दण्ड तिनका परिवारले पनि भोग्नु पर्दथ्यो । यस तथ्यको पत्तो भट्टारक महाराज श्री भीमार्जुनदेव विष्णुगुप्तकालीन यंगालहिटी र भृंगारेश्वरका अभिलेखबाट जानिन्छ । भट्टारक महाराजाधिराज श्री नरेन्द्रदेवका पशुपति वज्रधर र पाटन यागवहालका अभिलेखहरूले पनि यसतिर स्पष्ट इंगित गरेका छन् ।

उत्तर प्राचीन नेपालमा क्षेत्रीय इलाकाहरूमा स्थानीय स्वायत्त शासनको परिपाटी चलेको थियो । जसवारे माथि उल्लेख भइसकेको छ । यही नै कारण स्वरूप त्यस समय

स्थानीय इलाकाहरूको न्याय प्रदान गर्ने कार्यमा स्थानीय पाञ्चाली एवं धार्मिक संघ संस्थाहरूलाई नै अधिकार प्रदान गरिएको थियो । स्थानीय संघटनहरूले छिन्न नसकेका मुद्दा मामिलाको छिनोफानो राजाबाट टोकेका अधिकरणहरूले गर्दथे औ त्यसबाट पनि नहुने भएमा मात्र त्यस मुद्दाको किनारा राजाको अन्तरासन, प्रशासनबाट हुने हुन्थ्यो । यसरी प्रशासनिक सुविधाको दृष्टिले उत्तर प्राचीनकालीन नेपालमा न्यायिक व्यवस्थाको संघटन गरिएको कुराको स्पष्ट जानकारी मिल्दछ ।